
جستاری در سودمندیِ پایان نامه‌های هنری

موردپژوهی: پایان نامه‌های مقطع کارشناسی رشته عکاسی دانشگاه هنر ۱۳۹۰-۱۳۶۷

محمد خدادادی مترجم زاده

پژوهش هنر، دکتر، دانشگاه هنر، استادیار، دانشگاه هنر

بر اساس نُسخ و مدارک موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه هنر، از سال ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۰، بالغ بر ۳۳۰ پایان‌نامه توسط دانشجویان مقطع کارشناسی عکاسی دفاع شده است. پایان‌نامه‌ها عموماً از دو بخش نظری (نوشتاری) و عملی (عکاسی) تشکیل شده‌اند، اما روند تولید آن‌ها از ابتدا تا کنون دُچار تغییرات کمی و کیفی بسیاری شده است؛ و عواملی مانند کاهش واحدهای دوره‌ی کارشناسی، تأسیس مقطع کارشناسی ارشد عکاسی در سال ۱۳۷۴، از اعتبار و حجم آن‌ها کاسته است. چنان‌که از نیمه دوم سال ۱۳۹۱ پایان‌نامه، بدون رساله (نوشتار) و برگزاری جلسه دفاعیه، صرفاً به درس پروژه نهایی تبدیل می‌شود.

نظر به توقف این روند، این پژوهش بر آن است که از مسیر توصیف و تحلیل کمی پایان‌نامه‌ها، و با برشماری تغییرات حاصل شده در کل دوره‌ی مورد بررسی، چشم‌اندازی معتبر از جهت‌گیری موضوعی پایان‌نامه‌ها- بر اساس عناوین آن‌ها- را در دوره‌های مشخص زمانی فراهم کند. سپس با برشماری سنجه‌های متعارف برای سودمندی پایان‌نامه‌ها، نشان دهد که پایان‌نامه‌های مورد بحث در خارج از مدار بسته‌ی تولید و مصرف خود در دانشگاه، چندان کارآیی نداشته‌اند.

نگارنده معتقد است در این دوره‌ی طولانی، نبود برنامه‌ریزی دوراندیشانه برای تعیین موضوع کار، پایان‌نامه‌ها را از هم گسیخته و مقوله‌بندی آن‌ها راسخ می‌نماید. هم‌چنین، عدم انعکاس شایسته و ضروری یافته‌های پایان‌نامه‌ها در سطوح مختلف جامعه، حتا برای جامعه‌ی فرهنگی و هنری، ره‌آوردهای- احتمالی- این آثار را از دسترس مدیران اجرایی کشور، عموم مردم و به‌ویژه علاقه‌مندان به تحقیق‌های گوناگون در حوزه‌های عکاسی در خارج از محیط دانشگاه‌ها دور نگاه داشته است؛ و در عین حال امکان نگارش متون نقد و تحلیل بر روی این آثار را به حداقل ممکن تنزل داده است. این ویژگی نامطلوب در چرخه‌ی تولید، خوانش، بازنگری و نقد متون پایان‌نامه‌ای- لااقل در زمینه‌ی هنرهای تجسمی- کماکان نیز ادامه دارد.

کلمات کلیدی

عنوان، پایان‌نامه، عکاسی، دانشگاه هنر، کارشناسی

تهران، بالاتر از چهارراه ولی‌عصر، دانشگاه هنر، پردیس ولی‌عصر، گروه آموزشی عکاسی، ۶۶۴۹۸۱۹۹

khodadadi@art.ac.ir

تاکنون، پایان نامه جزء جدایی ناپذیر اغلب رشته های هنری در مقاطع مختلف تحصیلی دانشگاهی بوده است. رشته ی عکاسی نیز به عنوان یکی از زیرمجموعه های هنرهای تجسمی در دانشگاه از بدو تأسیس - مقطع کارشناسی - در سال ۱۳۶۲، دارای پایان نامه ی دو بخشی شامل نوشتار و کار عملی بوده است. بر اساس نسخ و مدارک موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه هنر، از سال ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۰، بالغ بر ۳۳۰ پایان نامه توسط دانشجویان مقطع کارشناسی عکاسی دفاع شده است. پایان نامه ها عموماً از دو بخش نظری (نوشتاری) و عملی (عکاسی) تشکیل شده اند، اما روند تولید آن ها از ابتدا تا کنون دچار تغییرات کمی و کیفی بسیاری شده است؛ و عواملی مانند کاهش واحدهای دوره ی کارشناسی، تأسیس مقطع کارشناسی ارشد عکاسی در سال ۱۳۷۴، از اعتبار و حجم آن ها کاسته است. چنان که از نیمه دوم سال ۱۳۹۱ پایان نامه، بدون رساله (نوشتار) و برگزاری جلسه دفاعیه، صرفاً به درس پروژه نهایی تبدیل می شود.

به طور منطقی و متعارف، وجود پایان نامه - رساله نهایی - برای مقاطع عالی تحصیلی رشته های هنری به چند دلیل پُر معنا و مهم جلوه می کند. از جمله: مجوزی برای اختتام موفق دوره، ورود به مقطع بالاتر تحصیلی و یا بازار کار می باشد، می تواند به عنوان بهترین نمونه از فعالیت پژوهشی و هنری دانشجو سنجیده شود؛ هم چنین می تواند سندی برای اجرای درست و تداوم فرآیند آموزشی (دانشگاهی)، و البته افزوده ای شایسته به معاریف و دانش هنری به حساب آید و به کار گرفته شود. اما این که پایان نامه های هنری در خارج از چرخه ی بسته ی کتابخانه ی دانشگاه ها و دانشجویانی که آن ها نیز عموماً تنها برای نوشتن پایان نامه ی خود به آن ها مراجعه می کنند، مراجعه کننده ی دیگری داشته باشد، جای شک است. این جستار در پی آن است که میزان سودمندی پایان نامه های یک دوره ی ۲۴ ساله از مقطع کارشناسی رشته ی عکاسی دانشگاه هنر را به مناسبت توقف این روند در سال ۱۳۹۱، مورد پژوهش قرار دهد. مرجع نگارنده برای این تحقیق، آرشیو پایان نامه های گروه آموزشی عکاسی و مخزن کتابخانه مرکزی دانشگاه هنر می باشد. نگارنده در تلاش برای دستیابی به نتیجه ای کارآمد، موارد زیر را مورد بحث و ارزیابی قرار می دهد:

- مختصری در باره ی تأسیس رشته، اهداف و آینده نگری.
- پایان نامه، توصیف مسیر پیموده شده.
- مقوله بندی پایان نامه ها در دوره های کوتاه از بازه ی زمانی ۲۴ ساله.
- تحلیل و ارزیابی آورده ها.
- سنجش سودمندی پایان نامه ها.
- سخن آخر.

روش تحقیق:

این پژوهش بر مبنای ارزش های کمی استوار است، اما در بخش ارزیابی به ارزش های کیفی نیز اشاره دارد. بیشتر مطالب و مستندات به روش توصیفی بیان شده اند، اما در موارد لازم به تحلیل و تفسیر نیز توجه می شود. جامعه ی آماری و مورد پژوهی، پایان نامه های کارشناسی عکاسی دانشگاه هنر را از ابتدا تا سال ۱۳۹۰ در بر می گیرد، که عناوین آن ها مبنای سنجش و دسته بندی آثار قرار می گیرد.

مختصری در باره‌ی تأسیس رشته، اهداف و آینده‌نگری

رشته‌ی مستقل عکاسی در مقطع کارشناسی، سال ۶۳-۱۳۶۲-حدوداً- هم‌زمان در سه دانشگاه کشور تأسیس گردید. در برنامه‌ی آموزشی این رشته آمده است:

« ستاد انقلاب فرهنگی در جلسه‌ی مورخ ۱۳۶۳/۲/۲ بر اساس طرح دوره‌ی کارشناسی رشته‌ی عکاسی که توسط کمیته‌ی هنرهای تجسمی گروه هنر ستاد انقلاب فرهنگی تهیه شده و به تأیید این گروه رسیده است، برنامه آموزشی این دوره را در سه فصل (مشخصات کلی، برنامه و سرفصل دروس) تصویب کرد... دوره‌ی کارشناسی عکاسی یکی از دوره‌های آموزش عالی است که هدف آن آماده نمودن افراد متعهد و متخصص در این رشته است، به نحوی که قادر باشند نیازهای روزافزون جامعه را در زمینه‌های مختلف مربوط به عکاسی پاسخگو باشند... نقش مثبت و تعیین‌کننده‌ای که این هنر به‌خصوص عکاسی خبری دارا می‌باشد. نیاز روزافزونی که کلیه رشته‌های مختلف علوم و فنون و هنرها به عکاسی دارند، پزشکی، صنعت، زیست‌شناسی و آموزش و پرورش...» (ص ۱).

تأسیس رشته‌ی عکاسی بر اساس ضرورت فرهنگی کشور با توجه به نقش موفق عکاسی در جریان انقلاب اسلامی و جنگ ایران و عراق، و روگرفتی از آموزش دانشگاهی عکاسی- مقطع کارشناسی- که در بسیاری از کشورهای صاحب فن غربی در خلال سال‌های دهه‌های ۵۰ و ۶۰ میلادی شکل گرفت، به وقوع پیوست. بر اساس مصوبه‌ی فوق، می‌توان تأکید برگزار کنندگان آموزش دانشگاهی عکاسی را بر حوزه‌ی عکاسی مطبوعاتی و مستند دید؛ هم‌چنین آن را در حد هنر یا فنی تکمیلی برای سایر علوم، فنون و هنرها به حساب آورد. قاعدتاً در بحبوحه‌ی جنگ برای کشوری که تغییر شکل عظیم و بنیادی جریان انقلاب را می‌گذراند، نمی‌توان دوراندیشی یک جامعه‌ی قوام یافته در موضوع فرهنگ، هنر و به طبع آن عکاسی را انتظار داشت، در نتیجه وجود چنین چشم‌اندازی چندان غیر معقول نمی‌نماید. اجلالی می‌نویسد: «می‌توان سال‌های بعد از انقلاب اسلامی را به لحاظ سیاست‌گذاری فرهنگی به دو دوره تقسیم نمود. دوره اول از سال ۱۳۵۷ تا سال ۱۳۶۷ می‌باشد... در دوره اول سیاست فرهنگی مدونی وجود ندارد...» (اجلالی، ۱۳۷۹، ۶۸ و ۶۹). در عین حال، گنجاندن عکاسی در زمره‌ی هنرهای تجسمی دانشکده‌های هنری، حاکی از توجه بیشتر این مراکز به ماهیت هنری و مفهومی آن است؛ در حالی که بیشتر واحدهای درسی عکاسی، فن‌آورانه- تکنیکی- ابزاری و کاربردی هستند. این تناقض مشهود از حدود ۳۰ سال پیش تاکنون تداوم یافته و کماکان شایسته‌ی پژوهشی مبسوط می‌باشد. اما دوگانگی بین هنریت و فن صرف در روند دروس عکاسی، به پایان‌نامه‌ها نیز تعمیم می‌یابد.

پایان‌نامه، توصیف مسیر پیموده شده

عموماً در ادبیات دانشگاهی - به‌ویژه دانشگاه‌های هنری - به آخرین فرایند پژوهشی، تولید علمی، هنری یا کار عملی دانشجو - متناسب با رشته و مقطع تحصیلی در حال گذار - 'پایان‌نامه' می‌گویند. اما مترادف‌هایی هم‌چون 'رساله نهایی'، 'تز'،^۱ و 'پروژه'،^۲ نیز تقریباً همان کاربرد را دارند.^۳ مراحل انجام پایان‌نامه - رساله نهایی - بیش و کم برای تمام رشته‌های هنری از جمله عکاسی صدق می‌کند. پایان‌نامه‌ی عکاسی از دو بخش نوشتار - رساله - و کار عملی - عکس‌برداری - تشکیل می‌شود. در بخش هدف از "طرح و رساله نهایی" برنامه آموزشی دوره کارشناسی رشته عکاسی - مصوب ستاد انقلاب فرهنگی در تاریخ ۱۳۶۳/۲/۲ - آمده است که: «هدف، سنجش توانایی دانشجو در ارائه کار و اجازه ورود به جامعه می‌باشد. موضوع رساله به انتخاب دانشجو و قبول استاد راهنما و از بین مسائل مبتلا به جامعه اسلامی خواهد بود...».

دانشجوی عکاسی برای به‌پایان بردن درس خویش ملزم به اجرای پایان‌نامه - رساله نهایی - می‌باشد. او بر حسب علاقه، ضرورت‌های - هنری و غیر هنری - روز جامعه و تحت تأثیر مستقیم و غیر مستقیم فضای آموزشی شامل اساتید، هم‌کلاسی‌ها و سایر رشته‌های هم‌سو و مجاور با رشته‌ی خود، روی موضوعی تمرکز کرده و به مطالعه می‌پردازد. سپس آن را به تصویب گروه آموزشی و شورای آموزش دانشکده رسانیده و با راهنمایی استادی که مورد وفاق او، گروه آموزشی و شورای آموزشی دانشکده باشد، به انجام آن اهتمام می‌کند. در طی دوره‌ی مورد بررسی، کلیت این چهارچوب حفظ شده است، اما فرایند تولید و اجرای پایان‌نامه‌های هنری متناسب با مصوبه‌های اجرایی و دغدغه‌های فرهنگی - هنری روز جامعه دچار تغییر شده است؛ چنان‌که مشخصاً در باره‌ی مقطع کارشناسی رشته‌ی عکاسی به‌وقوع پیوسته است.

عنوان پایان‌نامه - رساله - قاعداً می‌بایست برتابنده‌ی درون‌مایه‌ی اصلی کار و مهم‌ترین نماد آن تلقی شود؛ بر این اساس، فرضیه‌ی اصلی این متن، هم‌چنین مقوله‌بندی موضوعی و سبکی پایان‌نامه‌ها بر عناوین آن‌ها استوار است. معمولاً عنوان کلی پایان‌نامه متناسب با ارزش و اعتبار هریک از بخش‌های نظری و عملی پایان‌نامه برگزیده می‌شود. بخش نظری و عملی پایان‌نامه‌ی عکاسی در اولین سال‌های فارغ‌التحصیلی از ارزش و اعتبار تقریباً برابر برخوردار بودند. اما از حدود سال‌های ۱۳۷۶ واحدهای مقطع کارشناسی از ۱۴۶ به حدود ۱۳۳ تقلیل یافت؛ هم‌زمان با آن نخستین فارغ‌التحصیلان مقطع کارشناسی‌ارشد عکاسی در دانشگاه هنر از پایان‌نامه‌های خود دفاع کردند. وجود پایان‌نامه‌ی عمیق‌تر - و پُرکارتر - در مقطع بالاتر می‌توانست کم‌رنگی پایان‌نامه‌ی مقطع کارشناسی را در پی داشته باشد. هم‌چنین، کم شدن تعداد واحد پایان‌نامه - رساله نهایی - از هشت به شش واحد از سال ۱۳۸۶، بیش از پیش از اعتبار بخش نظری - نوشتاری - کاست و بر ارزش بخش عملی - عکاسی - در مقطع کارشناسی افزود. روندی که به طور نسبی تا سال ۱۳۹۰ تداوم یافت، تا جایی که بخش نوشتار می‌توانست صرفاً به گزارش کار عملی دانشجو - چگونگی عکاسی او - منحصر شود.

عنوان پایان‌نامه در طول دوره‌ی مورد بررسی، عموماً هم‌زمان بر محتوای نوشتار و کار عملی دلالت می‌نماید، اما به طور مشخص از سال ۱۳۷۶ به بعد، عنوان کاملاً برتابنده‌ی کار عملی - عکاسی - می‌باشد. حال اگر این فرضیه را بپذیریم که پایان‌نامه - در طی این دوره - کماکان مهم‌ترین، سخت‌ترین و منسجم‌ترین فعالیت دانشجو در طول تحصیل است و اگر بخواهیم مهم‌ترین دغدغه‌های دانشجویان عکاسی دانشگاه هنر را بر اساس عناوین پایان‌نامه‌ها در این ۲۴ سال در مقوله‌هایی کلی و دربرگیرنده دسته‌بندی کنیم، به موارد زیر دست می‌یابیم:

- ۱- گزارش تصویری از مناظر، مکان‌ها و رُخ‌دادهای گوناگون کشور (حدود ۱۰۰ پایان‌نامه).
- ۲- مطالعه‌ی تصویریِ موضوعی خاص (حدود ۹۰ پایان‌نامه).
- ۳- عکاسی در حوزه‌های کاربردی مانند: تبلیغات، پرتره، مُد و ... (حدود ۴۶ پایان‌نامه).
- ۴- عکاسیِ مفهومی و دغدغه‌های صِرف عکاسانه (حدود ۴۴ پایان‌نامه).
- ۵- مباحث فنی مانند: تکنیک، فیزیک، شیمی و ... (حدود ۳۲ پایان‌نامه).
- ۶- معرفیِ عکاسان خارجی و بررسی آثار آنان (۶ پایان‌نامه).
- ۷- معرفیِ عکاسان ایرانی و بررسی آثار آنان (۲ پایان‌نامه).
- ۸- عکاسیِ مستند به مثابه موضوع تحقیق (۲ پایان‌نامه).
- ۹- مباحث تاریخی (۲ پایان‌نامه)^۵.

در دوره‌ی مورد نظر بیش از بیش از ۳۰ استاد، کار هدایت پایان‌نامه‌ها را بر عهده داشتند که پُر کارترین آن‌ها عبارتند از:

- ۱- خانم پروین طاعی ۱۰۶ پایان‌نامه
- ۲- آقای فرهاد سلیمانی ۴۰
- ۳- آقای محمد خادمیان طُرقی ۲۹
- ۴- آقای فرشید آذرنگ ۱۷
- ۵- آقای محمد مهدی رحیمیان ۱۵
- ۶- (مرحوم) آقای تورج حمیدیان ۱۲

اما توزیع پایان‌نامه‌ها در مقوله‌های اشاره شده، در کل دوره‌ی مورد بررسی، یکسان و هم‌گون صورت نپذیرفته است و بر اساس متغیرهایی چون مصوبه‌های آموزشی، اساتید راهنما، تعداد رو به رُشد دانشجویان و ارتباط آسان‌تر با جهان و تغییر ابزار عکاسی، می‌بایست تغییر کمی و کیفی آن‌ها را در مقاطع کوتاه‌تری نیز مورد بررسی قرار داد.

مقوله‌بندیِ پایان‌نامه‌ها در دوره‌های کوتاه از بازه‌ی زمانی ۲۴ ساله و تحلیل آن‌ها

- از سال ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۰

ویژگی اصلیِ این دوره: فارغ‌التحصیلان این سال‌ها جملگی نخستین دانشجویان رشته‌ی عکاسی دانشگاه هنر بودند. اساتید راهنمای نخستین پایان‌نامه‌های عکاسی را طیف متنوعی از اساتید رشته‌های گوناگون مرتبط و غیر مرتبط با عکاسی تشکیل می‌داد.

تعداد کل پایان‌نامه‌های دفاع شده در این دوره ۲۵ مورد می‌باشند با توجه به عناوین پایان‌نامه‌های این دوره، می‌توان آن‌ها را در مقوله‌های زیر دسته‌بندی کرد:

	مقوله‌بندی بر اساس عنوان و موضوع کار	تعداد پایان‌نامه
۱	مباحث فنی (تکنیکی، فیزیکی و شیمیایی)	۱۳
۲	گزارش و مطالعه‌ی تصویری مکان‌ها و مراسم ایرانی	۷
۳	عکاسی مفهومی و دغدغه‌های صِرف عکاسانه	۳
۴	مباحث تاریخی	۲

شکل (۱)

اغلب این پایان‌نامه‌ها دارای بخش نظری-نوشتار- مفصل و کار عملی- عکاسی- می‌باشند. از آن جایی که امر مطلوب برای دانشجویان نسل اول عکاسی و اساتید راهنما و اساتید داور، پرداخت کامل و عمیق به موضوع مورد تحقیق بود، و با توجه به سختی دسترسی به منابع خارجی، به پایان بردن و اجرای پایان‌نامه کاری سخت و طاقت‌فرسا می‌نمود، بسیار بیشتر از آن‌چه امروز انجام می‌شود. در نگاه کلی، روی‌کرد به موارد مختلف فنی بیشترین سهم را در میان پایان‌نامه‌های نخستین به خود اختصاص داده است. پس از آن، موضوع گزارش یا مطالعه‌ی تصویری از مکان‌ها و مراسم مورد توجه قرار گرفته است. این موضوع می‌تواند بیانگر نیاز جامعه‌ی دانشگاهی به برپایی بنیان‌هایی فنی برای رشته‌ی عکاسی باشد، در حالی که عکاسی با قرارگیری در مجموعه‌ی هنرهای تجسمی، به بنیان‌های نظری نیاز مبرمی داشت.

- از سال ۱۳۷۱ تا ۱۳۷۶

ویژگی اصلی این دوره: دانش‌آموختگان این دوره، ورودی‌های دوره‌های دوم تا هشتم را شامل می‌شوند. گروه عکاسی از ثبات نسبی برخوردار می‌شود. اساتید راهنما در این دوره از تنوع و تعدد برخوردار شدند. اکثر آن‌ها دارای تحصیلات مرتبط با عکاسی و یا تجربه‌ی مفید در عرصه‌ی عکاسی هنری یا حرفه‌ای بودند. برخی از نخستین فارغ‌التحصیلان عکاسی نیز جزو این گروه از اساتید راهنما بودند. خانم پروین طاعی- مدیر وقت گروه عکاسی- با ۱۸ پایان‌نامه بیش از سایر اساتید، راهنمایی پایان‌نامه‌ها را در این دوره بر عهده داشت. در سال‌های این دوره کماکان، ارزش و اعتبار نوشتار و کار عملی پایان‌نامه هم‌سان سنجیده می‌شود.

تعداد کل پایان‌نامه‌های دفاع شده در این دوره ۶۱ مورد می‌باشند با توجه به عناوین پایان‌نامه‌های این دوره، می‌توان آن‌ها را در مقوله‌های زیر دسته‌بندی کرد:

	مقوله‌بندی بر اساس عنوان و موضوع کار	تعداد پایان‌نامه
۱	گزارش تصویری مناظر، مکان‌ها و رُخ‌دادهای گوناگون کشور	۱۷
۲	مباحث فنی (تکنیکی، فیزیکی و شیمیایی)	۱۶
۳	عکاسی مفهومی و دغدغه‌های صِرف عکاسانه	۷
۴	عکاسی در حوزه‌های کاربردی (تبلیغات، پرتره، مُد و ...)	۶
۵	معرفی عکاسان خارجی و بررسی آثار آن‌ها	۶
۶	مطالعه‌ی تصویری موضوع خاص	۴
۷	معرفی عکاسان ایرانی و بررسی آثار آن‌ها	۲
۸	عکاسی مستند (به‌مثابه‌ی موضوع تحقیق)	۲

شکل (۲)

در این سال‌ها سرفصل‌های موضوعی گسترده‌تر می‌شود. پرداختن به مباحث فنی کماکان تداوم یافته است؛ اما در کنار آن، معرفی تصویری جای‌جای ایران در دستور کار قرار می‌گیرد. و ماحصل آن آشنایی هر چه بیشتر با مناظر و موضوع‌های کمتر دیده شده است.

- از سال ۱۳۷۷ تا ۱۳۸۶

ویژگی اصلی این دوره: از یک سو، کم شدن تعداد واحدهای دوره‌ی کارشناسی از ۱۴۶ به حدود ۱۳۳ واحد، و اضافه شدن پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد به قفسه‌ی پایان‌نامه‌های کارشناسی عکاسی در کتابخانه‌ی دانشگاه هنر می‌باشد. از سوی دیگر، اساتید راهنمای این دوره را ترکیبی از عکاسان با تجربه و حرفه‌ای و دانش‌آموختگان جدیدتر تشکیل می‌داد. خانم پروین طاعی- مدیر وقت گروه عکاسی- با ۸۲ پایان‌نامه، با فاصله‌ی زیادی از سایر اساتید، کار راهنمایی پایان‌نامه‌ها را بر عهده داشت. در سال‌های این دوره ارزش و اعتبار کار عملی پایان‌نامه از نوشتار پیشی می‌گیرد.

با توجه به ثبات نسبی اجرا و انجام پایان‌نامه‌ها از نظر شکلی در این دوره‌ی ۱۰ ساله، بالغ بر ۱۵۰ پایان‌نامه دفاع شده است. مقوله‌ی فن- تکنیک- با دو پایان‌نامه، نسبت به دوره‌های قبل از کاهش چشم‌گیری خبر می‌دهد. نکته‌ی دیگر این که حوزه‌های کاربردی مانند عکاسی تبلیغاتی، پرتره،... و حوزه‌ی عکاسی مفهومی از رشد چشم‌گیری برخوردار شده‌اند، که بیانگر دغدغه‌های جدید دانشجویان در حوزه‌های مفهومی و کار تجاری است. در سال‌های پایانی این دوره بحث شیوه‌ی انجام کار عملی پایان‌نامه به روش دیجیتال- رقومی- و یا فیلم- قیاسی- بالا می‌گیرد، و شورای تخصصی گروه عکاسی با توجه به ویژگی‌های موضوع، سختی‌ها و محدودیت‌های احتمالی، برای اجرای کار به روش جدید- دیجیتال یا روش مرسوم- فیلم، تصمیم می‌گیرد. موضوعی که پیش‌تر سابقه نداشت.

	مقوله‌بندی بر اساس عنوان و موضوع کار	تعداد پایان‌نامه
۱	گزارش تصویری مناظر، مناطق، مراسم و رخدادهای گوناگون کشور	۴۸
۲	مطالعه‌ی تصویری موضوع خاص	۴۰
۳	عکاسی مفهومی و دغدغه‌های صیرف عکاسانه	۲۶
۴	عکاسی در حوزه‌های کاربردی (تبلیغات، پرتره، مد و...)	۲۶
۵	مباحث فنی (تکنیکی، فیزیکی و شیمیایی)	۲

شکل (۳)

- از سال ۱۳۸۷ تا پایان ۱۳۹۰

ویژگی اصلی این دوره: حجم پایان‌نامه از هشت واحد به شش واحد کاهش می‌یابد. هم‌کاری برخی از اساتید قدیمی برای راهنمایی پایان‌نامه‌ها کم‌رنگ‌تر شده و به جای آن‌ها اساتید دیگر- عموماً جوان‌تر- اضافه شدند. آقای فرهاد سلیمانی با ۳۴ پایان‌نامه، با فاصله‌ی زیاد نسبت به سایر اساتید، کار راهنمایی پایان‌نامه‌ها را بر عهده داشت. در سال‌های این دوره، ارزش و اعتبار پایان‌نامه عمدتاً با کار عملی سنجیده می‌شود؛ و کار عملی- تقریباً - کل پایان‌نامه‌ها با استفاده از دوربین و روش دیجیتال انجام می‌شود.

در این دوره‌ی کوتاه چهار ساله، تعداد ۹۷ پایان‌نامه دفاع شده است. در این دوره تنها یک پایان‌نامه به موضوع فن-تکنیک-پرداخته است

مقوله‌بندی بر اساس عنوان و موضوع کار	تعداد پایان‌نامه
۱ مطالعه‌ی تصویریِ موضوع خاص	۴۵
۲ گزارش تصویریِ مناظر، مناطق، مراسم و رُخ‌دادهای گوناگون کشور	۲۸
۳ عکاسی در حوزه‌های کاربردی (تبلیغات، پرتره، مد و...)	۱۴
۴ عکاسی مفهومی و دغدغه‌های صِرف عکاسانه	۸
۵ مباحث فنی (تکنیکی، فیزیکی و شیمیایی)	۱

شکل (۴)

جمع بندی آورده‌ها:

با توجه به عناوین پایان‌نامه‌های دوره‌ی اول، تفرق و تکثر موضوعی اولین مشخصه‌ی آن‌هاست.^۶ با این وصف، بر اساس یافته‌های شکل (۱)، روی‌کرد غالب نخستین گروه فارغ‌التحصیلان عکاسی به مباحث فنی است. به این معنی که: عکاسی در آغاز مسیر آموزش دانشگاهی، بنیان خود را بر تحقیق و ترجمه مباحث فنی استوار می‌کند.

بر اساس یافته‌های شکل (۲)، به دلیل ثبات نسبی جریان آموزش در سال‌های پس از ۱۳۷۰، تنوع موضوعی پایان‌نامه‌ها بیشتر شده و موضوع گزارش تصویری- به بیان دیگر، عکاسی بازنما- کارکردگرا- با تکیه بر ویژگی مستندگرایی اجتماعی از جهت کمّی خود را به موضوع مباحث فنی می‌رساند.

بر اساس یافته‌های شکل (۳)، در این سال‌ها، با کاهش واحدهای درسی مقطع کارشناسی رشته‌های هنری و تولید نخستین پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد عکاسی، حجم نوشتار پایان‌نامه کاهش یافته و بار تحقیق بیشتر به کارشناسی ارشد منتقل می‌شود. به این ترتیب، کار عملی- عکاسی- از اهمیت بیشتری برخوردار می‌شود. تحقیق روی مباحث فنی از اُفت مراجعه‌ی چشمگیری برخوردار می‌شود و به جای آن گزارش تصویری یا عکاسی بازنما با تکیه بر ویژگی مستندگرایی اجتماعی رُشد چشمگیری می‌یابد. هم‌چنین رُشد کمّی موضوع 'مطالعه‌ی عکاسانه‌ی موضوعی خاص' که هم‌سان با ارزش‌های بازنمایی موضوع، فرآیند ذهنی و عمل عکاسانه را نیز مورد توجه قرار می‌دهد. در این سال‌ها رُشد نسبی انتخاب موضوع 'عکاسی مفهومی و دغدغه‌های عکاسانه' از یک سو و موضوع 'عکاسی کاربردی' از شکل‌گیری دو نخله‌ی جدید اما متفاوت در حوزه‌ی پایان‌نامه‌ها خبر می‌دهد. به این معنا که: از این پس دانشجویان برای انتخاب موضوع پایان‌نامه به عکاسی هنری و عکاسی تجاری، نسبت به قبل تمایل بیشتری نشان می‌دهند. این موضوع از آن‌جا مهم می‌نماید که این رویکرد متناسب با شرایط روز جامعه شکل می‌گیرد. آشنایی با دغدغه‌های هنری مطرح در کار عکاسی که مرهون ارتباط سریع با جهان است و تمایل به ورود به بازار کار از طریق تجربه‌ی عکاسی کاربردی (تبلیغاتی، چهره و...) بر اساس نیاز روز در این سال‌ها شکل می‌گیرد. دانشجویان تحت تاثیر این عوامل به کار بر روی موضوع‌های جدید و بعضاً متفاوت با روال قبل، تمایل بیشتری نشان می‌دهند.

بر اساس یافته‌های شکل (۴)، موضوع 'مطالعه‌ی تصویری موضوع خاص' از جاذبه‌ی بیشتری برخوردار شده و از موضوع گزارش تصویری پیش می‌افتد. نکته‌ی جالب دیگر، پیش افتادن عکاسی کاربردی از عکاسی مفهومی-از حیث تعداد- است. بر این اساس می‌توان در سال‌های آخر دوره‌ی مورد بررسی، جابه‌جایی مطالعه‌ی تصویری و گزارش تصویری را شاهد بود.

در مجموع، تغییر روی کرد به موضوع پایان‌نامه را می‌توان در پدیداری زمان‌مند فهرست زیر یافت.

- ۱- کم شدن واحدهای مقطع کارشناسی از ۱۴۶ به ۱۳۳ واحد.
- ۲- راه‌اندازی مقطع کارشناسی‌ارشد عکاسی از سال ۱۳۷۴، و تمرکز این دوره بر آموزه‌های نظری، عمیق‌تر و پیش‌رفته‌تر از مقطع کارشناسی.
- ۳- پدیداری ارتباط گسترده و آزاد دانشجویان با مراکز و منابع اطلاعات جهانی.
- ۴- تمایل دانشجویان به حوزه‌های مفهومی و چالش‌های هستی‌شناسانه‌ی عکاسی.
- ۵- تلاش دانشجویان برای داشتن دیدی متفاوت - بعضاً- غیر متعارف و انجام کاری متفاوت و نوآورانه.
- ۶- توجه بیشتر به موضوع 'عکاسی کاربردی' و داشتن تجربه‌ی مفید و معتبر قبل از ورود به بازار کار.

از منظری کلی‌نگر، روند تکاملی انتخاب و روش کار در دوره‌ی ۲۴ ساله پیوسته و بر اساس ضرورت‌های موجود جهت گرفته است؛ و در هر دوره به ترتیب: مباحث عملی، گزارش تصویری مستندگرا (برای دو دوره)، و مطالعه‌ی تصویری موضوع خاص، بیشترین پایان‌نامه‌ها را به خود اختصاص می‌دهد. با این وصف، بنابر مستندات آمده، پراکندگی موضوعی، نبود دیدگاه مشخص و عدم ترسیم مسیر و هدفی مناسب برای جهت‌دهی به پایان‌نامه‌ها- غایت اندیشی- در مقاطع مختلف دوره‌ی مورد بررسی، باعث می‌شود از تجمیع تجربه‌های به ثمر رسیده، آموزه‌ای شایسته و فراگیر را نتوان به دست آورد.

سنجش سودمندی پایان‌نامه‌ها:

برای سنجش سودمندی پایان‌نامه‌ها می‌بایست حوزه‌ی کارکرد آن‌ها مورد توجه قرار گیرد.

- به‌عنوان آخرین پروژه تحقیقاتی یا اجرایی دانشجوی، فرآیند پایان‌نامه مشتمل بر متن- نوشتار- و کار عملی- عکاسی، مهم ترین فرآیند سنجش توانایی و دانش دانشجوی در طول تحصیل وی است. در سال‌های مورد بررسی تمام پایان‌نامه‌ها با برگزاری جلسه‌ی دفاعیه، توسط گروه داوران ارزیابی شده است.
- به‌عنوان منبعی برای استفاده‌ی سایر محققان و دانشجویان، بخش نوشتار این فرآیند از طریق کتابخانه‌ی دانشگاه در اختیار دانشجویان علاقه‌مند و سایر پژوهشگران قرار می‌گیرد. از آن جایی که نوشتار- رساله‌ی- پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی عکاسی دانشگاه هنر از ابتدا تاکنون در پایگاه 'پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران' وارد نشده است؛ تنها راه دسترسی، مراجعه‌ی حضوری به کتابخانه‌ی دانشگاه است. به این ترتیب، فرآیند تولید این پایان‌نامه‌ها عملاً مصرف محدودی داشته و این چرخه‌ی کوتاه و بسته در سطح وسیع‌تری در جامعه تسری نمی‌یابد.
- چاپ کتاب از کل پایان‌نامه، بخش نظری- نوشتاری، یا بخش عملی- عکس‌ها، انتشار متن نوشتار پایان‌نامه به‌مثابه‌ی موضوعی پژوهشی و یا ترجمه؛ همین‌طور انتشار عکس‌ها- کار عملی- در قالب کتاب عکس، می‌تواند

- مفیدترین کار برای تعمیم و انتشار یافته‌ها در سطح وسیع‌تری از جامعه باشد. موضوعی که در باره‌ی پایان‌نامه‌های مورد بحث، بنابر شواهد موجود- و اطلاع نسبی نگارنده- نمی‌تواند بیش از دو و یا سه مورد باشد.^۷
- استفاده از عکس‌های پایان‌نامه- بخش عملی- برای استفاده‌ی نهادها و سازمان‌های مختلف به‌عنوان سند تصویری، تبلیغ و بایگانی تصویری، که نگارنده نمی‌تواند وجود آن را انکار کند اما اطلاع مستندی نیز از اجرای آن در دست ندارد.
 - استفاده از پایان نامه به‌عنوان منبعی برای تدریس و یا تدوین برنامه‌ی درسی بر اساس یافته‌های آن‌ها، که می‌تواند میزان سودمندی پایان‌نامه‌ها را افزایش دهد. اما این موضوع به شکلی روش‌مند در این دوره‌ی ۲۴ ساله وجود نداشته است.^۸
 - پایان نامه به عنوان موضوعی برای سنجش دوره‌ای و بازبینی محتوایی- حداقل بخش نوشتاری آن- می‌تواند به عنوان کار کلاسی دانشجویان مورد استفاده قرار گیرد. هم‌چنین می‌تواند در فرآیند پیوسته‌ی مراکز پژوهشی مرتبط، مورد سنجش و داوری قرار گرفته و حتا ارزش‌گذاری مجدد شود.^۹ قاعدتاً انتشار نقطه‌نظر صاحب‌نظران و منتقدین هنر عکاسی در باره‌ی پایان‌نامه از طریق مجلات علمی - مروری می‌تواند برای طرح یافته‌ها و نقد آن‌ها مفید باشد. این موضوع به نحوی غیرروش‌مند و پیوسته، به شکل پراکنده در برخی نشریه‌های مرتبط با عکاسی درج شده است^{۱۰}؛ اما وجود این کاستی در نبود نشریه‌ای برای پرداخت تخصصی به مرور نوشتارهای پایان‌نامه‌ها و نقد آن‌ها - نه فقط در حوزه‌ی عکاسی که در حوزه‌ی سایر هنرهای تجسمی، بسیار مشهود است.
- با این وصف، بخش نوشتاری پایان‌نامه‌ها- به‌ویژه متقدمین- دارای ارزش‌های تحقیقی و آگاهی‌دهندگی است. بخش عملی و عکاسی پایان‌نامه‌ها نیز در بسیاری موارد به عنوان شاهد مناظر و رُخ‌دادهایی غیر قابل تکرار است که می‌تواند در جهت معرفی مناطق و اقوام کمتر دیده‌شده- شناخته شده، و ترغیب جهان‌گردان داخلی و خارجی به سیاحت مفید باشد. هر چند، استفاده‌هایی چنین به شکلی پراکنده توسط برخی دانشجویان و در مقیاسی محدود انجام شده است. اما این کار مهم می‌بایست به شکلی قاعده‌مند توسط نظام آموزشی- و یا حوزه‌های مرتبط دیگر در دانشگاه- انجام می‌شد. به رَغم این موضوع، از آن‌جایی که تلاش در جهت استفاده و بهره‌وری از امکانات موجود در هر موقعیت و زمان، امری مطلوب و شایسته است، نگارنده بر اساس شاخصه‌های کیفی موجود و متنوع در پایان‌نامه‌ها، برخی از آن‌ها را به دلیل ویژگی خاص‌شان در دوره‌ی زمانی مورد بررسی، معرفی می‌کند:

ردیف	عنوان	دانشجو	استاد راهنما	تاریخ	توضیح
۱	فرآیند داگروتایپ	شاهین آقا حسینی	محمد معالج	۱۳۷۱	دانش‌جو این فرآیند قدیمی را بازآفرید.
۲	ایستایی زمان	داوود ارسونی	حسین مبینی	۱۳۷۲	دانشجو فلاش استروب ساخت.
۳	عکاسان و عشایر ایران	سید حسن غفاری	کاوه گلستان	۱۳۷۶	
۴	عکاسان ایرانی و جنگ تحمیلی	سعید جانبزرگی	سیف‌الله صمدیان	۱۳۷۶	
۵	سرزمین مقدس (مکه و مدینه)	حمید رضا عربستانی	پروین طاعی	۱۳۸۱	
۶	سیری در اعماق زمین	اعظم ولی‌قیداری	محمد خادمیان	۱۳۸۱	دانشجو زیبایی‌های غار کتله خور را در وضعیت تقریباً یکر آن عکاسی کرد.
۷	گزارش تصویری از کلیساهای آرامنه تهران	لیلا بیگلری بهادر	محمد خادمیان	۱۳۸۴	

۸	بررسی وضعیت بیماران دوجنسی (گزارش تصویری)	مرتضی پایه شناس	فرهاد سلیمانی	۱۳۸۴	
۹	معماری اسلامی و اهمیت عکاسی از آن	حسن راشدی	تورج حمیدیان	۱۳۸۴	دانشجو تعدادی از بهترین نمونه‌های هنر اسلامی را با کیفیت بسیار مطلوب عکاسی کرد.
۱۰	بساط‌ها (تاریخ معاصر از زبان اشیا)	سهراب محبی	پروین طاعی	۱۳۸۵	
۱۱	عکاسی تبلیغاتی (استودیویی) از خودروی سواری	حسن کمالی	محمد خادمیان	۱۳۸۵	دانشجو با فلاش بسیار بزرگ ساخته خود، خودرو را نورپردازی کرد.
۱۲	آب	محمد دادخواه	فرهاد سلیمانی	۱۳۸۷	
۱۳	دانش‌آموزان و آرزوهایشان	اعظم عالش زاده	فرهاد سلیمانی	۱۳۸۹	
۱۴	بازنمایی موسیقی در عکس	مونا نیکوگفتار	مهدی مقیم نژاد	۱۳۸۹	
۱۵	عکاسی کارگردانی شده لحظه‌هایی از زندگی پس از ازدواج	مهدی فرشیدفر	فرشید آذرنگ	۱۳۹۰	

شکل (۵)

از منظری دیگر، در کل دوره‌ی مورد بررسی، از میانِ پایان‌نامه‌هایی که مشخصاً به عکاسی از موضوع‌های مرتبط با ایران پرداخته‌اند، بیش از:

- ۴۸ پایان‌نامه به گزارش تصویری اقلیم و جغرافیای مناطق مختلف ایران اختصاص دارد.
- ۱۸ پایان‌نامه به معرفی قومیت‌های مختلف و شرایط زندگی و معیشت آن‌ها پرداخته است.
- ۱۵ مورد به معرفی تصویری مراسم، مناسک و گزارش‌های کاری از فعالیت‌های عمرانی اختصاص دارد.
- ۶ مورد مشخصاً به موضوع جنگ پرداخته است.

قاعدتاً بسیاری از آن‌ها ارزش انتشار و طرح نقد در حوزه‌ی وسیع‌تری از جامعه را دارند.

سخن آخر:

- رشته‌ی عکاسی به مانند هر رشته‌ی تازه‌تأسیس هنری، در اوان حیاتش در دانشگاه از یک غایت اندیشی مناسب که حتا بتواند برای یک دهه برون‌داد خود را آگاهانه در مسیرهای معین به پیش ببرد، برخوردار نبوده است.
- به رَغم تلاش‌های صورت گرفته‌ی دانشجویان در تهیه‌ی هر یک از پایان‌نامه‌ها، مجموعه‌ی این آثار را نمی‌توان برای مصارف و استفاده‌ی مشخص دسته‌بندی کرد. در عین حال با توجه به مضمون و یا عنوان مشترک آن‌ها، در کنار هم یک مجموعه‌ی منسجم و کامل را پدید نمی‌آورند. مانند پایان‌نامه‌هایی با موضوع گزارش تصویری از مناطق مختلف ایران که در کنار هم، تصویری منسجم از سیمای ایران را شکل نمی‌دهند.
- بیشتر پایان‌نامه‌های مورد بحث آثاری ارزش‌مند هستند، اما فقط در چرخه‌ی بسته‌ی خود دانشگاه تولید و مصرف می‌شوند.
- نقد و بررسی متون و کارهای عملی پایان‌نامه‌ها توسط نشریه‌های تخصصی و دانشجویان نسل‌های بعد صورت نگرفته است.

- به‌رغم ساختار منسجم و توان‌مندی بیانی بسیاری از پایان‌نامه‌های مورد بحث، فرآیند آموزشی و یا سایر نهادهای مرتبط در دانشگاه از ساز و کار لازم برای معرفی این آثار- به‌ویژه بخش عملی- به نهادهای سازمان‌های بیرون از دانشگاه برخوردار نبوده است. حتا از سرنوشت بسیاری از کارهای عملی- عکاسی- با ارزش هیچ‌گونه اطلاعی در ست نیست.

بنابر آن‌چه آمد، فرآیند پایان‌نامه- به‌ویژه مصرف و استفاده از آن- در دوره‌ی مورد بررسی دارای کاستی است. از آن‌جایی که از سال ۱۳۹۱ پایان‌نامه‌ی کارشناسی رسماً به پروژه نهایی تغییر می‌کند، شاید موضوعیت این جستار دیگر دغدغه‌ی روز به نظر نرسد، اما چالش‌های مطرح در آن کم و بیش قابل تعمیم به رشته‌های دیگر تجسمی، غیر تجسمی در دانشگاه می‌باشد. در عین حال یافته‌های مستند این جستار، توجه به سه محور زیر را در مجموعه‌ی آموزش دانشگاهی الزام‌آور می‌کند.

۱- اگر پایان‌نامه‌های قبلی را به‌عنوان تحقیقات پایه‌ای و اولیه به‌شمار آوریم، از امروز برای تعیین موضوع کار پروژه نهایی، بنابر ضرورت موضوعی در مسیر طولی- در تداوم کارهای قبلی- و یا در مسیر عرضی- جلوه‌های دیده نشده‌ی کارهای قبلی- می‌توان عمل نمود.

۲- حال که پروژه‌ی نهایی به شکل کلاس برگزار می‌شود، اگر بتوان متناسب با موضوع کار در روز ژوژمان- نمایشگاه عکس‌ها- از صاحب‌نظران، صاحبان صنایع و افراد مرتبط دیگر دعوت کرد؛ آن‌گاه زمینه‌های آشنایی اصولی و هدف‌مند نهادهای و علاقه‌مندان بیرون از بدنه‌ی دانشگاه با آثار دانش‌جویان فراهم خواهد شد. موضوعی که تاکنون در باره‌ی هنرهای تجسمی - به‌ویژه عکاسی- کمتر پیش آمده است.

۳- پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد عکاسی نیز با توجه به سابقه‌ی ۱۵ ساله‌ی تولید آن‌ها، از کاستی‌های طرح شده در این تحقیق مبرا نیستند. اما می‌توان از فرصت پیش آمده برای جهت‌مندی موضوع‌های پایان‌نامه، مسیرهای آرایه‌ی آن‌ها به سازمان‌ها و نهادهای بیرون از دانشگاه و نقد تخصصی آن‌ها اقدام کرد.

تمام

در انتها از همکار محترم خانم میترا زارع برای تهیه‌ی آرشیو از پایان‌نامه‌های موجود در گروه عکاسی قدردانی می‌نمایم.

پی‌نوشت‌ها:

^۱ thesis

^۳ Final project

^۴ بر اساس تعریف آمده در کتاب Master of Arts, Thesis/Project, 2007, Fresno Pacific University پایان‌نامه و پروژه

بسیار شبیه هستند، اما پروژه ضمن پرداخت به مبانی نظری، بر کاربردهای یک نظریه تمرکز می‌کند.

^۵ نگارنده اذعان دارد این مقوله‌بندی نسبی است و متناسب با محتوای پایان‌نامه‌های موجود و در جهت بهره‌گیری مؤثر برای این جستار تدوین شده است. حتا در چند مورد، تعدادی از آن‌ها هم‌زمان می‌تواند در گروه‌های دیگری نیز قرار گیرد، اما این مقوله‌بندی با رجوع به آورده‌های پایان‌نامه و یا کار عملی، بر اساس ویژگی بارزتر آن صورت گرفت.

^۶ عناوینی چون: 'بررسی نقوش تمثیلی در مراسم عزاداری عاشورا'، 'روند خلق چند عکس'، 'کاربردهای عکاسی در صنعت'، 'آشنایی با عکاسی پزشکی'، 'سیری بر زندگی عشایر کُرد شمال خراسان'، 'باغ ایرانی: جلوه‌ای از بهشت'، 'پیدایش عکاسی در همدان'، 'عکاسی مادون قرمز'، 'مقدمه‌ای بر زون سیستم'، 'تطبیق و تطابق موضوع و موضع در عکاسی'، 'نورپردازی پرتره' و ...

^۷ تنها مورد محقق نزد نگارنده این کتاب است: عبدالرضا پایدار / ۱۳۷۹ / دنیای تصاویر روایی / تهران: انتشارات امیر کبیر.

^۸ هر چند که در باره‌ی عدم استفاده‌ی اساتید دروس مختلف از یافته‌های پایان‌نامه‌های مورد نظر، نگارنده نمی‌تواند قاطعانه نظر دهد.

^۹ نگارنده، فقط از نامزدی رساله‌ی دانشجوی: داوود ارسونی، با عنوان: 'ایستایی زمان' به عنوان رساله‌ی برتر در جشنواره‌ی خوارزمی ۱۳۸۴ اطلاع دارد.

^{۱۰} برای نمونه می‌توان به انتشار آمار پایان‌نامه‌های عکاسی دفاع شده در دانشگاه‌های شهر تهران، از طریق مجله‌ی عکس در طی سال‌های ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۲ توسط آقای حسین چنغانی اشاره کرد.

منابع:

- اجلالی پرویز، ۱۳۷۹، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی در ایران، تهران: آن.
- برنامه آموزشی دوره کارشناسی رشته عکاسی، ۱۳۶۳/۲/۲، تهران: ستاد انقلاب فرهنگی.
- چنغانی حسین، "فهرست پایان‌نامه‌های تحصیلی رشته عکاسی" عکس شماره‌های ۷۵، ۷۷، ۱۰۴، ۱۴۱، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۹۱، ۱۹۲، (از سال ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۲).
- Master of Arts Thesis/Project, 2007, California: Fresno Pacific University.